
Agrarinės žemėnaudos transformacijos XX a. sudėtingų ūkinių sąlygų teritorijose

Gintaras Ribokas, Jonas Milius

Geografijos institutas, Vilniaus universitetas
El. paštas: gintaras.ribokas@geo.lt

ĮVADAS

Kraštovaizdžio kultūrinimo mastas ir pobūdis bei su kultūrinio kraštovaizdžio kokybinė ir kiekybinė kaita (jo transformacija) – tai visuomenės ir gamtos, t. y. dviejų sistemų, sąveikos rezultatas. Toks požiūris įvairių mokslo sričių specialistams tapo neginčytina tiesa. Tačiau žinoma ir kita tiesa: šios sistemos yra labai sudėtingos, todėl jų sąveiką bei jos rezultatus sunku analizuoti ir prognozuoti. Pačios sistemos kinta erdvėje ir laike. Pabrėžiant jų sąveikos rezultatų svarbą, reikia pastebėti, kad pačių sistemų viduje dar yra nepakankamai ištirtų dalykų. Vienas svarbiausių veiksnių, labiausiai lėmusių sudėtingą žemėnaudos kaitos proceso pobūdį atskirais XX a. laikotarpiais, buvo tas, kad iš esmės kito sociosistemos vidiniai ryšiai. Pagrindinės šios kaitos struktūrinės dalys: 1) nuosavybės formų kaita, 2) žemės naudojimo (ūkininkavimo sistemos) kaita, 3) žemės ūkio gamybos ekonominių ryšių kaita ir 4) ženklus kaimo socialinės raidos pertvarkomasis (atskirais laikotarpiais griaunamasis) pobūdis. Kitaip tariant, kito žmogaus (visuomenės) santykis su žeme. Atskirais XX a. laikotarpiais minėtas santykis pasireiškė taip: a) tarpukario laikotarpiu – visa žemė buvo sava teisiniu požiūriu ir reikalinga ūkiniu požiūriu, t. y. ji buvo pagrindinis šeimos pragyvenimo šaltinis, todėl mažiau reikšmingas buvo ekonominis (prekinio ūkio) principas: apsimoka ar neapsimoka ūkininkauti; b) sovietmečiu žemė nebuvo sava ir tas nesavumo pobūdis buvo reguliuojamas iš šalies – valstybės politinių nuostatų ir žemės ūkio sistemą reguliuojančių įstatymų; c) dabartiniu nepriklausomybės laikotarpiu žemė teisiniu požiūriu vėl tampa sava, bet teisėtam paveldėtojui dažnai nereikalinga ūkiniu-ekonominiu požiūriu.

Minėtos aplinkybės iš esmės ir nulėmė žemėnaudos kaitos pobūdį XX a. Ypač tai pasakytina apie sudėtingų ūkininkavimo sąlygų – kalvoto agrokraštovaizdžio – teritorijas.

Šio straipsnio autorių tikslas – išanalizuoti sudėtingų ūkinių sąlygų teritorijų žemėnaudos transformacijos priešastinius ryšius, jos pobūdį bei pasekmes atskirais XX a. laikotarpiais ir, įvertinus žemėnaudos pokyčius per Nepriklausomybės dešimtmetį, pateikti preliminarią žemėnaudos raidos pobūdžio prognozę šiose teritorijose. Straipsnyje analizuota Utenos administracinio rajono teritorijos žemėnaudos kaita, panaudojus statistinius ir kartografinius duomenis nuo 1930 m.

METODINĖS NUOSTATOS

Pagrindinės nuostatos, pagal kurias formuluojamas straipsnio turinys ir tyrimų metodika, yra šios:

- 1) nustatyti socialines, ekonomines ir ekologines žemės ūkio naudmenų paskirties pasikeitimo sąlygas, veiksnius bei prielaidas analizuojamame regione;
- 2) nustatyti įvykusius žemės naudojimo pokyčius tiriamoje teritorijoje;
- 3) nustatyti ir įvertinti galimas žemėnaudos transformacijos pasekmes ūkiniams, socialiniams bei ekologiniams procesams nagrinėjamoje teritorijoje.

Darbe buvo naudojami matematiniai-statistiniai, kartografinės analizės ir kiti empiriniai tyrimo metodai. Šiuo požiūriu šis tyrimas iš esmės nesiskiria nuo kitų visuomeninių geografinių tyrimų. Dirbant pasinaudota Valstybės centriniame bei Žemės ūkio ministerijos, Žemėtvarkos projektavimo instituto archyvuose sukaupta statistine ir kartografinė medžiaga. Taikytas ir etaloninis tyrimo metodas, kai atskira tiriamos teritorijos dalis buvo analizuojama išsamiau nei kitos. Tokia etalonine teritorija buvo pasirinktas Utenos rajonas ir Tauragnų seniūnija, kuri pagal savo socialines, ekologines, ekonomines charakteristikas yra viena nepalankiausių žemės ūkio veiklai vystyti teritorijų ir kurioje žemėnaudos transformacija turėtų būti vykdoma pirmiausia.

Pagrindiniu tyrimo akcentu Tauragnų seniūnijoje laikytina sociologinė seniūnijos gyventojų apklausa, kurios pagrindinis tikslas buvo nustatyti socialines žemėnaudos transformacijos prielaidas šioje teritorijoje. Šiam tikslui analizuota ne tik atskirų gyventojų nuomonė apie transformacijos galimybes, bet visų pirma šios transformacijos poveikis namų ūkiams, kaip smulkiausiems ūkiniams vienetams, kuriuos ta transformacija paliestų.

ANALIZUOJAMOS TERITORIJOS ŽEMĖNAUDOS BŪKLĖS IR TRANSFORMACIJOS PROCESŲ RETROSPEKTYVINĖ ANALIZĖ

Agrarinės žemėnaudos dabartinės transformacijos požiūriu išsamiau apžvelgėme analizuojamos teritorijos tarpukario laikotarpio žemėnaudos būklę. Tai leidžia geriau suvokti vėlesnius – XX a. II pusėje vykusius pokyčius ir įvertinti jų pasekmes. Šiai analizei panaudojome vertingą Visuotinio Lietuvos žemės ūkio surašymo medžiagą (Visuotinis, 1930). Šių duomenų analize siekėme apibendrinti Utenos apskrities ir Tauragnų valsčiaus teritorijų bendriausius žemės ūkio ir žemėvaldos bruožus.

Šiaurės Rytų Lietuvoje, kur sudėtingesnės ūkininkavimo sąlygos, buvo daugiau smulkių ūkių. Utenos, Rokiškio, Zarasų apskrityse stambesnių kaip 30 ha ūkių skaičius nesiekė ir 10%; Lietuvos mastu jis buvo maždaug 10%, o, pavyzdžiui, Šiaulių apskrityje – beveik 17%. Tauragnų valsčiuje stambesni kaip 30 ha ūkiai tesiekė 7,2% bendro ūkių skaičiaus (1 lentelė). Minėto surašymo duomenimis, iš 1214 valsčiaus ūkių 16 buvo 50–100 ha ploto ir tik 4 ūkiai didesni kaip 100 ha (Visuotinis, 1930). Utenos apskrityje net 95,9% ūkių valdė nuosavą žemę ir tik maža dalis nuomojo. Šis procentas didesnis už vidutinį valstybės mastu (94,4%).

Iš pateiktų duomenų galima daryti išvadą, kad analizuojamos teritorijos tuometinė žemėvalda – logiškas istorinio proceso, nulemta teritorijos gamtinių sąlygų, rezultatas. Taigi šioje teritorijoje vyravo smulkūs ir vidutinio dydžio ūkiai.

Žemės naudmenų plotų struktūros duomenys (2 lentelė) leidžia suformuluoti dvejopo pobūdžio apibendrinimus apie teritorijos žemės naudojimą: 1) Šiaurės Rytų Lietuvos kalvotoje teritorijoje buvo santykinai mažesni žemės ūkyje naudojamos žemės (žemės ūkio naudmenų) potai; 2) ariamosios žemės plotų duomenys byloja apie intensyvių žemdirbystės pobūdį kalvotoje teritorijoje. Kaip matyti, Utenos apskrityje buvo santykinai daugiau ariamosios žemės nei Raseinių apskrityje. Galima teigti, kad tuo metu kalvotoje Šiaurės Rytų Lietuvos teritorijoje, ypač Utenos apskrityje, buvo ariama „visur, kur įmanoma“ (nors ir netikslinga) tą daryti. Tą paliudija ir kartografinės medžiagos tyrimai. Kalvotoje agrarinėje teritorijoje nariami tik drėgnesni duburiai, kurie buvo šienaujami (pievos). Suprantama, ypač sudėtingomis gamtinėmis sąlygomis (Tauragnų valsčiuje) ariamosios žemės būta mažiau (2 lentelė).

Apibūdinant privačios žemės nuosavybės (valstiečių ūkių) žemėnaudą Šiaurės Rytų Lietuvos kalvotoje teritorijoje, galima teigti, kad ji iš esmės atitiko teritorijos diktuojamas sąlygas ir galimybes: 1) su mažagabaritine žemės dirbimo technika buvo gerai prisitaikyta prie agrarinio kraštovaizdžio smulkiasklų struktūros ir 2) privati nuosavybė ir pakankama darbo jėga leido gerai išnaudoti šios smulkiasklų struktūros ūkines galimybes. Tiesa, dėl tuometinės krašto ekonominės būklės didelė dalis krašto gyventojų gyveno kaime ir maksimaliai dirbo žemę. Vertinant iš dabarties pozicijų, dalis sklypų neturėjo būti ariami (pirmiausia dėl dirvos erozijos), bet neigiamas ekologinis poveikis nebuvo didelis.

Nuo sovietmečio pradžios, ypač įvykdžius kolektyvizaciją (1951 m.), prasidėjo gana ryškūs agrarinės žemėvaldos ir apskritai kraštovaizdžio pertvarkymai. Šio proceso kaitos motyvus apibendrintai galime apibūdinti taip:

1. Pasikeitė žemės nuosavybės forma – žemdirbiai nebuvo žemės savininkai.
2. Iš esmės pasikeitė kaimo demografinė situacija: sumažėjo kaimo gyventojų jų skaičiaus mažėjimas, ypač darbingo amžiaus žmonių, tęsėsi ir vėlesniais sovietmečio dešimtmečiais.

1 lentelė. Ūkių skaičiaus struktūra pagal jų dydžių grupes Utenos apskrityje ir Tauragnų valsčiuje 1930 m. (apskaičiuota pagal Visuotinis..., 1930)

Table 1. Structure of the number of farms according to their size in Utena county and Tauragnai rural district in 1930 (calculated using Visuotinis..., 1930)

Teritorija Territory	Ūkių grupės (% nuo visų ūkių skaičiaus) Groups of farms (% of the total number of farms)				
	I (1–8 ha)	II (8–30 ha)	III (30–100 ha)	IV (>100 ha)	Iš viso
Utenos aps.	33,3	58,2	8,1	0,4	100
Tauragnų vls.	30,0	62,8	6,8	0,4	100

3. Keitėsi kaimo apgyvendinimo sistema.

4. Pasikeitė žemdirbystės sistema, žemės dirbimo technika ir technologija.

5. Buvo smarkiai išplėtoti kultūriniai-techniniai darbai (sausinamoji melioracija); dėl jų „šluojamojo“ pobūdžio persiskirstė kraštovaizdžio antropogeninė apkrova.

Naujomis ūkininkavimo sąlygomis dalis buvusių naudojamų kalvotų žemių, ypač ariamų sklypų, pa-

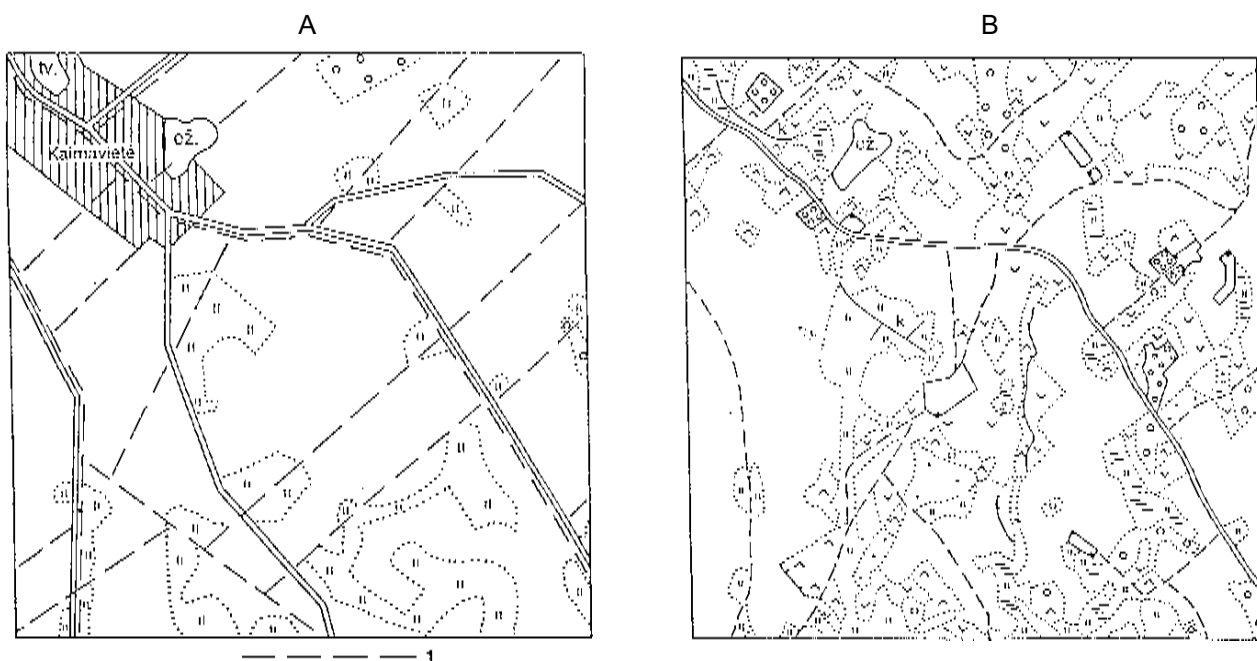
sidarė nebetinkamos naudoti – tai daugiausia statesni šlaitai ir kiti nepatogūs dirbti traktoriais ir kombainais sklypai. Jie apaugo jaunuolynais, krūmais, tiesiog dirvonavo ar buvo naudojami vienkiemiuose gyvenusių žmonių (kolūkiečių) gyvuliams ganyti. Kai kurie drėgnesni duburiai, privačios nuosavybės sąlygomis rūpestingai prižiūrėti ir šienaujami, naujomis sąlygomis buvo palikti be priežiūros, todėl užpelkėjo (pav).

2 lentelė. Žemės naudmenų plotų struktūra 1930 m. (apskaičiuota pagal Visuotinis..., 1930)
Table 2. Structure of farm lands in 1930 (calculated using Visuotinis..., 1930)

Teritorija Territory	Žemės naudmenų* plotai (%) nuo visos žemės ūkio teritorijos Area of farm lands (%) of the total agricultural territory									
	ariamoji žemė arable land	sodai orchards	pievos meadows	nuolatinės ganyklos pastures	iš viso žemės ūkio naudmenų** total of farm lands	miškai forests	pelkės ir durpynai wetlands	žemė po trobesiais land under buildings	kiti plotai other areas	iš viso total
Utenos aps.	56,1	0,5	17,0	6,0	79,6	6,2	6,6	1,5	6,1	100
Tauragnų vls.	48,1	0,3	17,4	9,5	75,3	8,4	8,4	0,8	7,9	100
Rokiškio aps.	58,1	0,6	18,4	10,2	87,3	4,5	4,5	1,6	2,8	100
Zarasų aps.	52,1	0,6	17,3	6,6	76,6	5,1	5,1	1,6	7,1	100
Šiaulių aps.	62,1	0,6	13,6	14,3	90,6	3,0	3,0	1,7	1,9	100
Vilkaviškio aps.	74,8	1,1	11,5	4,4	91,8	2,7	2,7	2,1	2,1	100
Raseinių aps.	53,7	0,7	20,0	14,4	88,8	3,7	3,7	2,2	2,2	100
Lietuva	58,0	0,7	17,2	11,5	87,4	3,6	3,6	2,0	3,3	100

* Tarpukario Lietuvos dokumentacijoje sąvoka „žemės naudmenos“ nevirtota; minėtoje 1930 m. surašymo medžiagoje šia prasme vartotas terminas „žemės ūkių plotas naudojimo atžvilgiu“.

** Žemės ūkio naudmenos – taip pat pokario terminas; tarpukario Lietuvoje vartota sąvoka „naudojami plotai“, „naudinga žemė“ ir kt.

Pav. Žemėveikslių kaitos kartografinis vaizdas (M 1:10 000) Utenos r. Šeimatis kaime
Fig. Cartographic view of land dynamics (SC 1:10000) in Šeimatis village of Utena district

Išsamesnės analizės medžiaga (Milius, 1988) byloja apie tai, kad sovietmečiu vykęs žemėnaudos procesas Šiaurės Rytų Lietuvos kalvotose teritorijose suformavo nevienareikšmės pasekmes: a) teritorijose, kuriose nebuvo sausinamosios melioracijos ir kitų kultūrinių-techninių darbų, kartu su ūkiniu naudojimu vyko ir kraštovaizdžio renatūralizacijos procesai, padidėjo natūralių biocenozų sąskaida ir plotai; b) teritorijose, kuriose buvo atlikti melioracijos darbai, iš esmės pakito žemėnaudos struktūra: padidėjo naudojamų žemių plotai, atsirado nemažos atviros kraštovaizdžio erdvės. Ekologiniu požiūriu šios pasekmės sukultūrintose teritorijose apibūdinamos taip: 1) sumažėjo plotų, apaugusių natūralia daugiamete augmenija, 2) padidėjo žemės ūkio naudmenų sklypų gamtinis nevienalytiškumas ir 3) sumažėjo agrarinio kraštovaizdžio ekologinė įvairovė (Milius, 1988).

Atkūrus nepriklausomybę ir privačią žemėvaldą, iš esmės kito žemės ūkio gamybą reguliuojančių ir darančių įtaką veiksnių sąveika ir santykis. Svarbiausi veiksniai, būdingi Šiaurės Rytų Lietuvai:

1. Didelė dalis atsiėmusių nuosavybę žemės paveldėtojų negyvena toje vietovėje.

2. Nuolatiniai kaimo gyventojai – daugiausia pensijinio amžiaus žmonės.

3. Prekinė žemdirbystė nuostolinga mažo našumo žemėse.

Pagal oficialius statistinius šaltinius (Lietuvos..., 2000), žemės naudmenų plotų struktūra per pastarąjį dešimtmetį (1900–2000 m.) pakito labai nedaug (3 lentelė).

Pastarojo dešimtmečio ribotos aeronuotraukos panaudojimo galimybės yra sietinos su didelėmis laiko sąnaudomis, nes naujai (1995–1996 m.) fotoplanai nedešifruoti. Todėl minėtų pastarojo dešimtmečio statistinių šaltinių (ne vien 2000 m.) duomenys ne visai atitinka faktinę būklę. Be to, keitėsi ir kai kurie žemės naudmenų tipologiniai principai, pavyzdžiui, dabartiniai dirvonuojantys plotai statistiniuose šaltiniuose nefiksuojami ir tebelaikomi ariama žeme.

Neturėjome tikslo pateikti patikslintus pagal faktinę būklę Utenos rajono ir Tauragnų seniūnijos žemės naudmenų plotų struktūros duomenis. Tačiau

pagal vizualių stebėjimų medžiagą galime teigti, kad žemės ūkio naudmenų plotų struktūra ir kiekybiniai, ir kokybiniai požūriais yra gerokai pakitusi. Antai atliekant lauko tyrimus agroekologinio monitoringo stacionaruose labai panašioje ir netolimoje nuo Tauragnų to paties Utenos rajono Saldutiškio seniūnijoje (Pakalnis, Milius, 1999) nustatyta, kad šioje buvusioje pakankamai antropogenuotoje teritorijoje dabartiniai dirvonai (praeityje buvę ariami sklypai ir kultūrinės ganyklos mineraliniuose dirvožemiuose) užima beveik 60% tirtos teritorijos ploto, kurio apie trys ketvirtadaliai nenaudojami, t. y. ne tik neariami, bet ir neganomi bei nešienaujami. Agroekologiniu požiūriu ši būklė galėtų būti laikoma palankia, tačiau socialinio, ekonominio ar demografinio pobūdžio permainos ją gali pakeisti.

Apibūdinant pastarojo dešimtmečio žemės naudmenų plotų, jų sklypų sąskaidos ir apskritai žemėnaudos būklę analizuojamoje Utenos rajono ir Tauragnų seniūnijos teritorijoje pasakytina: 1) gerokai sumažėjus žemės ūkio veiklai, prasideda renatūralizacija, didėja žolinių dangų ir medinės augmenijos plotai, 2) dabartiniai kartografiniai ir statistiniai šaltiniai neteikia išsamesnės ir patikimesnės informacijos apie agrarinės žemėnaudos sąskaidos būklę. Suprantama, kad pastaroji priežastis apsunkina agrarinės žemėnaudos transformacijos ir jos pasekmių analizę.

ŽEMĖNAUDOS SOCIALINĖS TRANSFORMACIJOS PASEKMIŲ PROGNOZĖ UTENOS RAJONE IR TAURAGNŲ SENIŪNIJOJE

Geodemografinė situacija Utenos rajone ir Tauragnų seniūnijoje. Prognozuojant galimas žemėnaudos konversijos socialines pasekmes Utenos rajone ir Tauragnų seniūnijoje, visų pirma reikėjo išsiaiškinti pagrindines rajono ir seniūnijos demografines charakteristikas ir jų raidos tendencijas. Nuodugniausiai analizuota Tauragnų seniūnijos demografinė situacija, kuri tiksliausiai turėtų atspindėti bendrąsias demografines tendencijas kaimiškose nenašių žemių teritorijose.

3 lentelė. Žemės naudmenų struktūra Utenos rajone 1930–2000 m. (%)

Table 3. Structure of farm lands in Utena region in 1930–2000 (%)

Metai Years	Ariama žemė Arable land	Sodai Orchards	Dirvonai Fallow lands	Pievos Meadows	Ganyklos Pastures	Ž. ū. naudmenos Farm lands	Miškai Forests	Krūmai Bushes	Pelkės Bogs	Kita Other lands
1930	55,4	0,5		17,4	5,6	78,9	7,1		7,1	6,9
1950	39,8	0,2	7,8	16,6	7,5	71,9	10,4	2,9	3,2	11,6
1965	43,1	0,5	0,3	13,5	5,3	62,7	21,3	3,0	3,7	9,3
1975	41,8	0,9	0,02	7,3	5,4	55,4	25,9	1,8	6,4	10,5
1990	41,6	0,7		5,0	3,6	50,9	29,8	1,0	3,9	14,4
2000	41,5	0,8			8,4	50,7	29,9	1,0	3,9	14,5

Tauragnų seniūnijoje gyveno 1717 gyventojų (2000 06 26 duomenys), tai sudarė 3,2% Utenos rajono, arba 0,05% Lietuvos gyventojų. Beveik pusė – 697 (40,6%) Tauragnų seniūnijos gyventojų gyvena Tauragnų miestelyje.

Demografinė situacija tiek Tauragnų seniūnijoje, tiek Utenos r. šiuo metu nėra gera. Utenos rajono gyventojų natūralus prieaugis yra neigiamas – 4,3 (1000-iui gyventojų). Lyginant su Lietuvos vidurkiu (–1,0), jis yra keturis kartus mažesnis.

Tauragnų seniūnijos kaimuose natūralus prieaugis yra dar mažesnis, nes ir Lietuvos kaimo gyventojų natūralus prieaugio vidurkis yra –3,8 (2000 m). Nuo 1959 iki 2000 m. gyventojų skaičius sumažėjo 2,2 karto.

Dėl gyventojų senėjimo, gana mažo gimstamumo ir didelio mirtingumo gyventojų natūralus prieaugis išlieka neigiamas, intensyvėja depopuliacija. Taigi esant dabartinėms tendencijoms, nėra prielaidų Tauragnų seniūnijos demografinėi situacijai pagerėti.

Mažėja gyventojų daugelyje Tauragnų seniūnijos kaimų, o smulkūs kaimai (~ 18 kaimų ir vienkemių) baigia išnykti. Net ir išaugusiose gyvenvietėse pastaruoju metu gyventojų mažėja. Nuo 1959 m. 9-iose seniūnijos gyvenvietėse gyventojų iš viso neliko.

Tauragnų seniūnijoje mažėja gyventojų ir dėl migracijos. Jaunimas palieka ne tik seniūnijos kaimus, bet ir Tauragnų miestelį. Utenos rajono migracijos saldo yra neigiamas – 59 (1998 m.).

Tauragnų seniūnijoje daug pensijinio amžiaus žmonių (704), kurie sudaro 40,7% visų seniūnijos gyventojų, tuo tarpu darbingo amžiaus žmonės nesudaro net pusės – 760 (44,0%). Šioje seniūnijoje gyvena 264 vaikai, t. y. 15,3% visų gyventojų. Pateikti skaičiai byloja blogą situaciją darbo jėgos rinkoje, kuri ateityje dar blogės. Tačiau žemėnaudos transformacijos požiūriu tai nėra visiškai neigiamas reiškinys, kadangi viena iš jos pasekmių – darbo vietų sumažėjimas.

Žemėnaudos socialinės transformacijos sąlygos Tauragnų seniūnijoje (sociologinės apklausos duomenimis). Prieš pradėdant bet kokius krašto pertvarkymo darbus labai svarbu sužinoti žemės savininkų nuomonę tuo klausimu, nes nuo jos priklauso sėkminga žemėnaudos transformacijos eiga. Neatsitiktinai žemės savininkų apklausai buvo pasirinkta Tauragnų seniūnija. Tai mažai tinkama žemės ūkio gamybai teritorija ir todėl čia pirmiausiai turėtų būti sudaromi žemėnaudos transformacijos projektai.

Pagrindiniai apklausos tikslai:

1) išsiaiškinti žemės savininkų nuomonę dėl žemės ūkio naudmenų transformacijos (užsodinimo mišku),

2) išsiaiškinti, kaip tai paveiktų respondentų gyvenimo ir darbo sąlygas,

3) kas ir kaip (už kieno lėšas) turėtų vykdyti žemės ūkio naudmenų transformaciją,

4) kaip dabar ir ateityje bus naudojama turima žemė.

Respondentai apklausai atrinkti atsitiktinės atrankos metodu, apklausiant tiek seniūnijos centro – Tauragnų, tiek aplinkinių kaimų (Taurapilio, Sėlos, Klykių ir kt.) žemės savininkus. Iš viso seniūnijoje buvo apklaustas 31 respondentas. Buvo stengtasi apklausti ir atokiausių, toliausiai nuo pagrindinių kelių ar gyvenviečių nutolusių kaimų (Šeimaties, Daunorių ir kt.) žemės savininkus, t. y. tuos, kurių žemės valdos yra nepatogiose ūkininkavimui vietose, kur žemės ūkio veikla yra neefektyviausia (ekonominiu požiūriu) ir kur žemėnaudos transformacija turėtų būti pradėta anksčiau nei kitur.

- Iš visų apklaustųjų, turinčių žemės nuosavybę Tauragnų seniūnijoje (tai yra galinčių daryti įtaką žemėnaudos konversijai), 85% buvo pastoviai gyvenantys ir 15% atvykstantys iš kitų vietovių (Vilniaus, Utenos). Nemažai sodybų su aplink jas esančia žeme (ypač prie ežerų ar šiaip vaizdingose vietose) priklauso kitur gyvenantiems. Jie tą žemę naudoja beveik išimtinai rekreaciniams tikslams. Vidutinis žemės valdos plotas 9 ha. 95% respondentų turėjo žemę ir tik 5% ją nuomavo.

- Paklausus nuomonės dėl valdomos žemės kokybės, išaiškėjo, kad tik vienas savininkas savo žemę įvertino kaip našią (gerą). 71% respondentų mano, kad jų žemė nenaši, ir 25% įvertino kaip vidutinę (įvairią). Akivaizdu, kad absoliuti dauguma žemės savininkų mano, kad jų žemė yra nenaši ir kad nėra palankių žemės ūkio veiklos sąlygų.

- Atlikus apklausą dėl žemės naudojimo, paaiškėjo, kad 60% respondentų savo žemę naudoja žemės ūkio gamybai, 17% – poilsiui, 14% – kitoms reikmėms ir 9% – nenaudoja iš viso. Poilsiui žemę naudoja nepastoviai šiose vietose gyvenantys žemės savininkai. Nors dauguma respondentų žemę naudoja žemės ūkiui, tačiau naudojimo intensyvumas nėra didelis ir kasmet mažėja (Tauragnų seniūnijos žemėtvarkininko nuomonė). To paties šaltinio duomenimis, dabar Tauragnų seniūnijoje ariama tik apie 10–15% anksčiau dirbamos žemės. Visoje seniūnijos teritorijoje yra tik vienas ūkininkas, laikantis daugiau nei 20 karvių. Prekinių grūdų auginimu praktiškai užsiima taip pat vienas ūkininkas, kuris paveldėjo buvusią dvaro žemę (geresnio našumo) ir augina daugiau nei 30 ha kviečių ir kitų grūdinių kultūrų. Kiti žemės savininkai grūdų parduoda labai mažai, daugiausia juos sunaudoja savo reikmėms.

- Svarbiausias žemėnaudos transformacijos klausimas: ar norėtų žemės savininkai, kad jų žemės ūkio naudmenos būtų visiškai užsodintos mišku. Absoliuti dauguma (70%) atsakė, kad to nenorėtų, kaip pagrindinę priežastį nurodydami mažą dirbamos (aria-

mos) žemės plotą, o miškų ir krūmynų ir taip pakanka. Tuos nedidelius dirbamos žemės plotus (kur jų tėvai ir protėviai dirbo) jie norėtų išsaugoti ateinančioms kartoms. Nors Tauragnų seniūnijoje ir taip daug miškų, žmonės baiminasi, kad Nacionalinio parko teritorijoje užsodinus dirbamas žemes mišku jie nebegalės savarankiškai jose tvarkytis be valdžios leidimo. Naudojantys žemę poilsui teigė, kad užsodinus mišku pablogėtų vaizdas, sodyba liktų miške, nebūtų matyti ežero ir panašiai. Tik 4% norėtų, kad jų visos žemės ūkio naudmenos būtų apsodintos mišku, o 11% sutiktų, kad būtų apsodinta dalis žemės ūkio naudmenų. Dar 15% neturėjo nuomonės šiuo klausimu. Taigi nors dauguma savo žemę laiko nenašia ir naudoja ją neintensyviai, tačiau nenorėtų visiškos žemės ūkio naudmenų transformacijos į miškus.

- Sėkminga žemėnaudos transformacijos eiga priklauso nuo jos finansavimo. Paklausus, kas (už kieno lėšas) turėtų atlikti žemės ūkio naudmenų transformaciją, paaiškėjo, kad daugiausiai – net 43% respondentų šiuo klausimu neturėjo nuomonės. Tai suprantama, nes jie nenori, kad žemės ūkio naudmenos būtų užsodinamos. 27% apklaustųjų manė, kad (jei tai įvyktų) tai turėtų būti atlikta už valstybės lėšas, ir tik 15% sutiktų bendrai pasidalyti išlaidas. Kiti 15% buvo prieš transformaciją. Nebuvo respondento, manančio, kad miškų sodinimas nenašiose žemės ūkio naudmenose turėtų būti atliktas tik už žemės savininkų lėšas.

- Siekiant išsiaišinti, kas būtų potencialus jau transformuotos teritorijos savininkas, buvo klausama: ar norėtų savininkas pakeisti žemės nuosavybės formą, jei žemės ūkio naudmenos vis tik būtų apsodintos mišku. Dauguma (70%) atsakė, kad bet koku atveju (ar tai bus dirbama žemė, ar miškas) norėtų, kad žemė liktų jų nuosavybe. 17% norėtų, kad ją išpirktų valstybė, o 13% neturėjo nuomonės šiuo klausimu. Įdomu, kad nei vienas nepageidavo (nors toks atsakymų variantas buvo) geresnės kokybės žemės kitoje vietoje (žmonės mano, kad tai ne jų žemė, o svetimos jie nenori).

- Vyrauja nuomonė, kad pajamos iš žemės ūkio veiklos yra pagrindinis kaimo gyventojų pragyvenimo šaltinis. Jei taip, tai užsodinus žemės ūkio naudmenas mišku, dauguma žemės savininkų prarastų pragyvenimo šaltinį. Pasiteiravus respondentų apie jų pagrindinį pragyvenimo šaltinį, išaiškėjo, kad daugelio (53%) apklaustųjų pagrindinis pragyvenimo šaltinis – pensija. 27% respondentų sakė, kad pagrindines pajamas gauna iš žemės ūkio veiklos ir 20% respondentų – iš darbo ne žemės ūkio srityje (iš jų didesnė dalis nepastoviai gyvena šioje seniūnijoje). Galima teigti, kad pajamos iš žemės ūkio veiklos šioje seniūnijoje daugeliui žemės savininkų yra tik papildomas pragyvenimo šaltinis.

- Į klausimą, kaip pasikeistų šeimos pajamos užsodinus žemės ūkio naudmenas mišku, 63% apklaustųjų atsakė, kad prarastų papildomą pajamų šaltinį. Pagrindinį pajamų šaltinį prarastų tie, kurie dar nėra pensijinio amžiaus, neturi jokio kito darbo ir nesitiki jo gauti. 30% respondentų atsakė, kad tai neturėtų įtakos jų pajamoms, nes šiuo metu kainos už žemės ūkio produkciją žemos (jų nuomone) ir nesiekia savikainos.

- Į klausimą, ar žemės savininkai liktų kaime, jei jų žemės ūkio naudmenos būtų visiškai užsodintos, teigiamai atsakė 81%. Šie respondentai neturi kur išvykti arba nenori keisti gyvenamos vietos, kurioje gimė, užaugo. Tik 4% išvyktų, o 15% ir dabar pastoviai kaime negyvena ir atvažiuoja tik poilsiauti.

- Nuo pat žemės reformos pradžios visame tirname regione mažėja žemės ūkio intensyvumas. Ne visi atsiėmę žemę naudoja ją pagal ankstesnę paskirtį. Be to, Tauragnų seniūnijos demografinė padėtis yra artima visai Rytų Lietuvai (kaime mažėja darbingo amžiaus gyventojų). Taigi vienas svarbesnių klausimų: ar kas nors ateityje žada ūkininkauti (užsiimti žemės ūkio veikla) dabartinėje žemėje. Tik 7% atsakė, kad ir ateityje kas nors iš jų šeimos narių tikrai ūkininkaus toje žemėje, 30% nežino ir net 63% tvirtai teigė, jog po jų niekas nežada užsiimti žemės ūkio veikla. Vadinas, absoliuti dauguma dabar žemės ūkiui naudojamos teritorijos ateityje nebus dirbama, nes nebus perėmėjų, o tikėtis, kad tuo užsiims naujieji žemės savininkai, nerealų. Taip pat vargu ar ateityje pasikeis (padidės) žemės ūkio produkcijos supirkimo kainos, ar išaugs valstybės parama. Jei taip neįvyks, žemės greitai pradės dirvonuoti, o vėliau savaime užžels krūmais ir mišku.

Susidaro paradoksali situacija: žmonės nenori, kad jų žemės ūkio naudmenos būtų užsodintos mišku, tačiau jų valdose gana greitai nebus kam ūkininkauti ir ta žemė savaime užžels. Manytume, kad reikalingas didelis aiškinamasis darbas siekiant paveikti žemės savininkų nuomonę. Miškų plėtra turi būti regliuojama, o ne savaiminė.

EKONOMINĖS ŽEMĖNAUDOS TRANSFORMACIJOS PRIELAIDOS IR PASEKMĖS

Pagal pagrindinius ekonominius parametrus Utenos apskritis užima vidutinę padėtį Lietuvoje. Čia sukuriama BVP dydis 1998 m. siekė 2,080 mlrd. Lt ir tai sudarė 4,8% viso Lietuvos BVP. Vienam gyventojui tenkanti BVP dalis siekė 10,3 tūkst. Lt. Didesnė santykinė BVP dalis vienam gyventojui tenka tik Vilniaus, Klaipėdos, Panevėžio ir Kauno apskrityse. Utenos apskrityje yra du ekonominiai centrai – Utena ir Visaginas, kurie pagal gyventojų skaičių galėtų pretenduoti į regioninį rangą. Pagal atliekamas funkci-

jas regioninio rango centru kol kas laikytinas tik Utenos miestas.

Pagrindinis Utenos rajono ūkinis centras, skirtingai nuo kitų panašaus rango miestų, gana sėkmingai pergyveno ekonomikos reformas. Daugelis svarbiausių Utenos pramonės įmonių, nors ir prarado rinką buvusioje SSSR, bet išplėtė ją šalies viduje ir Europoje. Todėl bendro ekonomikos nuosmukio fone Utenos padėtis yra sąlyginai nebloga. Rajono savivaldybės biudžeto pajamos 1998 m. siekė 57,6 mln. Lt, arba 1,55% visų savivaldybių biudžetų pajamų, išlaidos atitinkamai 52,9 mln. Lt, arba 1,48%.

Apibendrinant ūkinės veiklos Utenos rajone tyrimą, galima konstatuoti, kad žemės ūkis nevaidina lemiamo vaidmens bendroje ūkio struktūroje. Pagrindinės rajono pajamos, susijusios su ekonominiiais santykiais, gaunamos ne iš žemės ūkio veiklos.

Bendros ūkinės raidos tendencijos rajone pastaraisiais metais atitiko Lietuvos ūkio tendencijas, nors daugelio ūkio šakų vystymosi tempas atsiliko nuo šalies vidurkio, kadangi pagrindiniai Lietuvos ūkio augimo centrai yra susiję su didžiųjų miestų plėtra. Lyginant analogiško rango teritorijas, Utenos rajono ūkio plėtra vertintina teigiamai. Neabejotina, kad rajono ekonomikos stuburas yra Utenos miestas, kuriame susitelkę didžiausias pajamas gaunantys ūkio subjektai. Kaimo teritorijose, kuriose gyvena 1/3 gyventojų, pagrindinė yra žemės ūkio veikla; jai tenka tik 8% visų Lietuvos statistikos pateikiamų pajamų.

Nors tiesiogiai netirtos ekonominės sąlygos Tauragnų seniūnijoje, tačiau sociologinės apklausos duomenys leidžia teigti, kad net kaimo teritorijose Utenos rajone, bent jau nenašiose žemėse, žemės ūkis, būdamas pagrindine ekonomine veiklos rūšimi, nėra pagrindinis pajamų šaltinis.

Utenos rajono ūkinės veiklos analizės duomenimis, žemėnaudos transformacijos poveikis visam rajono ūkiui būtų nedidelis – sumažėtų ir taip nedidelė žemės ūkio reikšmė. Truputį sumažėjusios kaimo gyventojų pajamos nesukeltų didelio neigiamo multiplikacinio efekto, nes mažmeninių paslaugų, orientuotų į vidaus rinkas, sfera kaimo teritorijose ir taip yra minimali.

Prognozuojama nedidelė ekonominių pokyčių tiesioginė įtaka gyventojų užimtumui ir pajamoms, nes nedidelė ir nenašiose žemėse gaunamų pajamų dalis bendroje pajamų struktūroje. Didžiausią poveikį galėtų pajusti nenašiose kaimiškose teritorijose gyvenantys gyventojai, tačiau esama demografinė padėtis ir vykdytos apklausos rezultatai leidžia prognozuoti žemės ūkyje savaiminį dirbančiųjų mažėjimą. Transformacijos poveikis ekonominiams procesams turėtų būti panašus visoje Rytų Lietuvoje, nes iš esmės visur čia vyrauja panašios demografinės bei ekonominės tendencijos. Daugiau problemų galėtų kilti tan-

kiau apgyvendintose teritorijose, rajonuose, kurių ir centriniuose miestuose ekonominė situacija ypač nepalanki.

IŠVADOS

1. Šiaurės Rytų Lietuvos kalvotoje teritorijoje aki-vaizdi žemėnaudos transformacija prasidėjo prieš pusę amžiaus, nacionalizavus žemę ir įvykdžius kolektyvizaciją. Dabartinius žemėnaudos transformacijos procesus lemia ne tik sovietmečio, bet dar ir ankstesnio – privačios žemės nuosavybės – laikotarpio žemėnaudos ypatumai.

2. Tirtos Tauragnų seniūnijos ir analogiškose nenašių žemių teritorijose žemės ūkio galimybės labai ribotos visų pirma dėl ekonominių ir demografinių veiksnių.

3. Žemėnaudos transformacija neturėtų didesnio poveikio kaime gyvenančių žmonių pragyvenimo lygiui.

4. Žemėnaudos transformacija (renatūralizacija) vyksta ir vyks net ir be jokio įsikišimo (palaikymo ar skatinimo), nes neliks žmonių, galinčių ūkininkauti minėtose teritorijose.

5. Esama ekonominė ir demografinė situacija yra palanki ekologiniu požiūriu, nes labai sumažėjusi kraštovaizdžio antropogeninė apkrova. Tauragnų seniūnijos ir analogiškose teritorijose minimalus ariamosios žemės plotas kai kur nesiekia ir 10% agroturitorijos ploto. Tačiau ekologinės būklės optimizavimo galimybės sunkiai prognozuojamos, ir tą lemia ne tik ne visai aiški žemės ūkio ir kaimo plėtros politika, bet ir labai konkretus veiksnys – privati žemės nuosavybė.

6. Nuo pastarosios aplinkybės priklauso ir, matyt, ateityje priklausys svarbios ir perspektyvios nenašių žemių apsodinimo mišku programos realizavimas. Išaiškėjo, kad daugelis tirtos teritorijos žemės savininkų nenorėtų, kad jų žemės ūkio naudmenos būtų apsodintos mišku.

7. Dėl nedidelės santykinės grūdų auginimo ir gyvulininkystės reikšmės bendroje ūkio struktūroje žemėnaudos transformacijos poveikis ekonominiams procesams Utenos rajone būtų minimalus. Galimas neigiamas pasekmes minimalizuotų mažėjanti darbo jėgos pasiūla ir maža pajamų, gaunamų iš žemės ūkio, dalis bendroje namų ūkių pajamų struktūroje.

8. Galimas nedideles neigiamas ekonomines pasekmes sumažintų aktyviai vykdomos regioninės politikos programos, padedančios žemėnaudos transformaciją kaimo teritorijose derinti su bendra ūkio konversija šiose teritorijose.

9. Atliktų tyrimų rezultatai leidžia teigti, kad Tauragnų seniūnijos ir kitų analogiškų nenašių žemių teritorijų perspektyvus panaudojimas visgi sietinas su

šių teritorijų miškingumo didinimu ir turizmo plėtojimu.

Gauta 2001 09 15
Parengta 2001 11 16

Literatūra

- Atominė energetika ir aplinka (ataskaita) (1998)*. Vilnius: Geografijos institutas.
- Europos lėšos ir patirtis – šansas kiekvienam regionui (2000)*. Vilnius: Europos komitetas prie LR vyriausybės.
- Kavoliūtė F. (1998). Aukštaičių aukštumos agrarinio kraštovaizdžio transformacijos retrospektyvinė analizė. Dr. dis. santrauka.
- Lietuvos apskritys. Ekonominė ir socialinė raida (1999)*. Vilnius: Statistikos departamentas.
- Lietuvos gyventojų surašymų duomenys (1959, 1970, 1979, 1989)*. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lietuvos Respublikos žemės fondas (2000)*. Vilnius: Žemės ūkio ministerija.
- Milius J. (1988). Zakonomernosti dinamiki zemelnych ugodij Litovskoj SSR. Dr. dis. Santrauka. Leningrad.
- Pakalnis R., Milius J. (1999). Žemėveikšlių struktūros kaita, vertinant kraštovaizdžio mozaikiškumą, sąskaidą, žemėnaudos pokyčius (ataskaita). Vilnius: Botanikos institutas.
- Visuotinis Lietuvos žemės ūkio surašymas (1930)*. Kaunas: Centrinis statistikos biuras.

Gintaras Ribokas, Jonas Milius

TRANSFORMATION OF AGRARIAN LAND USE IN THE 20TH CENTURY IN TERRITORIES OF COMPLICATED ECONOMIC CONDITIONS

S u m m a r y

Under conditions of the recent conversion of the property rights and economic system it is important to analyse the possible consequences of these changes. The present work analyses the situation developing in the hilly agri-

cultural territory of north-east Lithuania, which is unfavourable for commodity economy.

The land use conversion is shown as a complex process conditioned by historical factors and space (territorial peculiarities).

The course, scale, peculiarities and possible consequences of agrarian land use are analysed on the example of hilly morainic uplands of the Tauragnai economic unit in Utena Administrative Region of north-east Lithuania. Residents of this territory were questioned about their opinion concerning the afforestation of unproductive farm lands and land use today and in the future.

It was determined that in the hilly territory of north-east Lithuania conversion of land use began actually fifty years ago with land naturalization and collectivization not only in the Soviet years, but also was conditioned by land use peculiarities in the previous years of private land ownership.

The present economic and demographical situation is favourable in terms of ecology, because the antropogenic impact on the landscape has been considerably reduced. In the Tauragnai economic unit the area of arable land is minimal, making in some places less than 10% of agroterritory. However, the possibilities of ecological state optimization are difficult to predict, not only because of the indefinite policy of the agricultural and rural development, but also due to a very concrete factor – private land ownership.

The latter circumstance serves and probably will serve in the future as the main stimulus for realisation of the important and promising programme of afforestation of unproductive farm lands. It was determined that most of land owners of the territory would not like to have their farm lands forested.

Nevertheless, the results of the study allow to conclude that good prospects of unproductive land use in the Tauragnai and similar territories are related with expansion of forested areas and tourism. However, in our opinion, selection of plots for afforestation should be based, among other factors, on the landscape aesthetic evaluation.